

ბრანი ქავთარია

თეოდორ მოშენი

ვეროპული ჰუმანიტარული მეცნიერების გიგანტი თეოდორ მოშენი ითვლება დიდებულ ისტორიკოსად, ფილოლოგად და იურისტად, რომელსე სიძველეთა შეუდარებელ მკვლევრად. მისი სიმაღლის დამაგვირგვინებელ რეალობას წარმოადგენდა ის ფაქტი, რომ იგი თანამედროვეებმა აღიარეს უდიდეს მწერლად. 1902 წელს ნობელის პრემიის მოსაპოვებლად დასახელებული იყვნენ მხატვრული ლიტერატურის კლასიკოსები: ლევ ტოლსტოი, ემილ ზოლა, მარკ ტვენი, ანატოლ ფრანსი, ჰენრიკ იბსენი, ავგუსტ სტრინდბერგი და რომაული სამყაროს უნივერსალური სკრიპტორი თეოდორ მოშენი. შვედეთის მეცნიერებათა აკადემიამ ლაურეატის გვირგვინის ღირსად სცნო თეოდორ მოშენის თხზულება „რომის ისტორია“, რომელიც განიხილეს, როგორც ლიტერატურული ნაწარმოები. პრემირებული სამეცნიერო-პოპულარული თხზულება სისრულით ავლენს ავტორის ლიტერატურულ სიმაღლეს და საკვლევი ეპოქის სიღრმეს.

თ. მოშენი გამოირჩეოდა ზეადამიანური შრომისუნარიანობით და ნაყოფიერებით. რომის ისტორიის არც ერთი საკითხი მისი ყურადღების გარეშე არ დარჩენილა. სამოცწლიანი მეცნიერული მოღვაწეობის პერიოდში შექმნა 1513 ნაშრომი (ვრცელ სიაში ერთ ნაშრომად არის დასახელებული ოთხტომიანი „რომის ისტორია“ და სამტომიანი „რომის სახელმწიფო სამართალი“). მთლიანობაში მისი კალმის ნაყოფი მოიცავს 40 ათას გვერდს. აღსანიშნავია, რომ სიცოცხლის ბოლომდე აქტიურ შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდა.

თ. მოშენს, როგორც მწერალს, სახელი მოუხვეჭა „რომის ისტორიამ“, რომელიც გამოქვეყნებისთანავე ითარგმნა ყველა ვეროპულ ენაზე (ავტორის სიცოცხლეში გერმანულად ცხრაჯერ გამოიცა).

თ. მოშენი დაიბადა 1817 წლის 30 ნოემბერს შლეზვიგში, პროტესტანტი პასტორის ოჯახში. მისი ცოდნის ტაძარი გახდა კილის უნივერსიტეტი, სადაც 1838-1843 წლებში სწავლობდა იურიდიულ ფაკულტეტზე.¹ განსაკუთრებული

¹ საყურადღებოა, რომ 1840 წლიდან კილის უნივერსიტეტის პროფესორი იყო ახალგაზრდა იოჰან გუსტავ დროიზენი (1808-1884), დიდი გერმანელი ისტორიკოსი, ელინიზმის, როგორც საისტორიო მეცნიერების ფუძემდებელი.

გულმოდგინებით სწავლობდა რომაულ სამართალს, რომელიც დროთა განმავლობაში გახდა მისი პედაგოგიური და სამეცნიერო მოღვაწეობის განმსაზღვრელი. უნივერსიტეტი დაამთავრა 1843 წელს. იმავე წელს დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია „რომაული კოლეგიებისა და კავშირების შესახებ“. 1844 წელს გამოაქვეყნა „რომის ტრიბები ადმინისტრაციულ ურთიერთობაში“. ახალგაზრდა მეცნიერის ნაშრომებმა საგანმანათლებლო წრეების მესვეურთა ყურადღება მიიპყრო და შემდგომი მუშაობის გასაგრძელებლად სტიპენდია გამოუყვეს. ფინანსურმა უზრუნველყოფამ შეუქმნა პირობები გამგზავრებულიყო იტალიაში. ოცნების ქვეყანაში გატარებულმა ორმა წელმა (1846-1847) მოახდინა მისი მეცნიერული ინტერესების ძირითადი მიმართულებების ჩამოყალიბება. მანამდე სერიოზული განაცხადი ჰქონდა გაკეთებული. დასახელებული ნაშრომების გარდა 1845 წელს გამოაქვეყნა „ოსკური მტუდიები“, ხოლო 1846 წელს „სამხრეთ იტალიური დიალექტები“.

იტალიის მდიდარი არქეოლოგიური და ეპიგრაფიკული ძეგლების გაცნობამ გაუფართოვა კვლევითი თვალსაწიერი. ახალგაზრდა მეცნიერზე დიდი გავლენა მოახდინა ცნობილმა იტალიელმა ნუმისმატმა და ეპიგრაფისტმა ბართოლომეო ბორგუზიმ. მისი რჩევით შეუდგა თ. მომზენი ლათინურ ეპიგრაფიკაში მუშაობას და ამ პრობლემამ იმდენად გაიტაცა, რომ მთელი სიცოცხლე ლათინურ წარწერებთან კავშირი არ გაუწყვეტია და ამ ურთულესი საკითხის კვლევა არანახულ დონეზე აიყვანა.

შთაბეჭდილებებით და ახალი იდეებით დატვირთული თ. მომზენი დაბრუნდა სამშობლოში და პედაგოგიურ მოღვაწეობას შეუდგა. პირველი უმაღლესი სასწავლებელი, რომლის პროფესორიც იგი გახდა, იყო ლაიფციგის უნივერსიტეტი, სადაც 1848-1850 წლებში კითხულობდა რომაული სამართლის კურსს. რომის სამართალი მიჰყავდა ციურიხში (1852-1854) და ბრესლაულში (1854-1858). 1858 წელს მიიწვიეს ბერლინის აკადემიაში. სახელოვან მეცნიერს დაევალა ლათინური წარწერების კვლევის ხელმძღვანელობა. თითქოს დრო ელოდებოდა მომზენის გამოჩენას, რომ აკადემიის იდეა ტრიუმფით დამთავრებულიყო. ჩამოყალიბდა კვალიფიცირებულ ეპიგრაფისტთა დიდი ჯგუფი მომზენის მეთაურობით, რომელიც შეუდგა წარწერების შეგროვება-მოწესრიგებას. თ. მომზენის დიდი ნიჭისა და ტიტანური შრომის შედეგად მსოფლიო მეცნიერებამ მიიღო „ლათინური წარწერების კორპუსის“ მრავალტომეული. კომისიამ შეკრიბა, შეადარა და დღის სინათლეზე გამოიტანა ათეულ ათასობით წარწერა. კორპუსის პირველი ტომი გამოიცა 1863 წელს. თავად მომზენის უშუალო მონაწილეობითა და რედაქტორობით 20 ტომი გამოვიდა.

1861 წელს, თ. მომზენი, „რომის ისტორიის“ სახელმძღვანელო ავტორი, სათავეში ჩაუდგა ბერლინის უნივერსიტეტის ძველი მსოფლიოს ისტორიის კათედრას და წლების მანძილზე კითხულობდა რომის ისტორიის კურსს.

თ. მომზენი დაძაბული მეცნიერული მუშაობის პარალელურად მთელი ცხოვრება ჩართული იყო იმდროინდელ პოლიტიკურ პროცესებში. 1848 წელს, როგორც ჟურნალისტი რედაქტორობდა შლეზვიგ-ჰოლშტაინის დროებითი მთავრობის გაზეთს, რომელიც იბრძოდა შლეზვიგ-ჰოლშტაინის დანიისაგან ჩამოსაშორებლად და პრუსიასთან მისაერთებლად (ანალოგიური პოზიცია ეკავა დროიზენსაც).

1863-1866 და 1873-1879 წლებში სახელოვანი მეცნიერი პრუსიის პარლამენტის დეპუტატი, ხოლო 1881-1884 წლებში გერმანიის რაიხსტაგის დეპუტატი იყო. თ. მომზენი შეუპოვრობით გამოირჩეოდა და მთელ რიგ საკითხებში მოურიდებლად აკრიტიკებდა რაიხსკანცლერის, ოტო ფონ ბისმარკის პოლიტიკას. რაიხსტაგში მისი არგუმენტირებული გამოსვლები შეეხებოდა კულტურისა და განათლების საკითხებს; მოითხოვდა არქეოლოგიურ ინსტიტუტში, მუზეუმებსა და ბიბლიოთეკებში მეცნიერული კვლევის დონის ამაღლებას.

თ. მომზენი დიდ როლს ასრულებდა მეცნიერებათა აკადემიის საქმიანობაშიც. იყო ფილოსოფია-ისტორიის განყოფილების მდივანი. გარკვეული დროის განმავლობაში ეკავა ბერლინის უნივერსიტეტის რექტორის თანამდებობა.

თ. მომზენის ნაშრომები გამოქვეყნებისთანავე ექცეოდა მსოფლიო მეცნიერების ყურადღების ცენტრში. ამ მხრივ ძალიან ნაყოფიერი იყო მისი მოღვაწეობის ბერლინური პერიოდი. 1860 წელს გამოაქვეყნა „რომაული სამონუმენტო საქმის ისტორია“, მომდევნო წელს — გვიანდელი რომის ისტორიკოსისა და მწერლის კასიოდორეს ქრონიკა. ღრმა მეცნიერული კომენტარებით გამოაქვეყნა ოქტავიანე ავგუსტუსის „საქმენი“ (Res Lestae), რომელიც ანკირის მონუმენტის (Monumentum Anciranum) სახელწოდებითაა ცნობილი. 1868 წელს გამოაქვეყნა იუსტინიანეს დიგესტები; აღნიშნულ გამოცემებს დღესაც არ დაუკარგავთ მეცნიერული მნიშვნელობა.

რომის ისტორიის მეცნიერული შესწავლის ახალ საფეხურს წარმოადგენდა თ. მომზენის „რომაული ნარკვევების“ ორი ტომი (ტ. I, 1864; ტ. II, 1879). „ნარკვევებში“ შესული ნაშრომები ცალკეულ საკითხთა მონოგრაფიული დამუშავების იუშვიათესი ნიმუშია და მეტყველებს მათი ავტორის ისტორიული, ფილოლოგიური, ენათმეცნიერული თუ ეპიგრაფიკული პირველწყაროების გაანალიზების სიღრმეზე. „რომაულ ნარკვევებში“ დასმული საკითხები განხილულია ეპოქის შესაბამისი მიღწევების შუქზე და თითქმის საუკუნენახევრის შემდეგაც ასაზრდოებს ანტიკური სამყაროს შემსწავლელ მეცნიერებებს.

თ. მომზენმა პირველმა გამოაქვეყნა სერიოზული გამოკვლევა ლათინური საკუთარი სახელების შესახებ. მის მიერ დასმულ პრობლემებს დღესაც არ დაუკარგავს მეცნიერული ღირებულება, თუმცა მომდევნო ხანებში რამდენ-

იმე ფუნდამენტური ნაშრომი გამოქვეყნდა.

თ. მოშენი იყო არა უბრალოდ წყაროებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის შესანიშნავი მცოდნე, არამედ შემოქმედი, რომელიც განსახილველ პრობლემას თავისი გონების არეალში აქცევდა და საკუთარ ინტერპრეტაციას აძლევდა, რაც ახალ სიტყვას წარმოადგენდა საისტორიო მეცნიერებაში.

თ. მოშენი პერიოდული გამოცემების აქტიური თანამშრომელი იყო. მისი სტატიები იბეჭდებოდა იურიდიულ ჟურნალებში, მაგრამ მისი კვლევა-ძიებანი განსაკუთრებით ნაყოფიერი ისტორიულ-ფილოლოგიური მიმართულებით იყო. პერიოდიკაში თ. მოშენის თანამშრომლობას ფართო ასპარეზი 1866 წლიდან გადაეშალა, როდესაც მისივე რედაქტორობით დაარსდა ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი „ჰერმესი“. ჟურნალმა უდიდესი როლი შეასრულა ძველი მსოფლიოს ისტორიის კვლევაში. „ჰერმესში“ მოშენთან ერთად მრავალი ცნობილი მეცნიერის ნაშრომი გამოქვეყნდა.

საუნვერსიტეტო განათლებით და დოქტორის დიპლომით თ. მოშენი იურისტი იყო; პედაგოგიური მოღვაწეობაც, როგორც რომაული სამართლის პროფესორმა დაიწყო; გამოიჩინა საოცარი მრავალმხრივობით, რა საკითხსაც არ უნდა შეხებოდა, ბრწყინვალე შედეგს აღწევდა, მაგრამ უპირველესად იყო იურისტი, რომელმაც XIX საუკუნეში აღმოაჩინა ის საგანძური, რომელსაც რომაული სამართალი ერქვა და რომლის შესახებაც ბევრი რამ ბურუსით იყო მოცული.

თ. მოშენის მეცნიერულ მემკვიდრეობაში მთავარ ნაშრომად ითვლება „რომის სახელმწიფოს სამართალი“, მონუმენტური თხზულება სამ ტომად (ტ. I-III, 1871-1888). იმავე დონის ნაშრომად მიიჩნევენ „რომის სისხლის სამართალს“ (1899). რომის სამართლის სპეციალისტები თვლიან, რომ რომაული სახელმწიფოს სამართლის თეორია მოშენამდე არ არსებობდა, მისი კვლევის სისტემა მან შექმნა და, რაც მთავარია, ამ სისტემას ემყარება თანამედროვე ევროპის სახელმწიფო მოწყობის მოდელი. ცივილიზებული სამყაროს გონიერული მოწესრიგების საფუძველთა საფუძველი თ. მოშენის გენიამ მისაწვდომი და გასაგები გახადა. ისიც აღსანიშნავია, რომ რომის სახელმწიფოს სამართლის თეორიის სახელწოდება მოშენამდე არ არსებობდა. „რომის სახელმწიფო სამართლის“ და „რომის სისხლის სამართლის“ დიდი მეცნიერული ღირსებების მიუხედავად, დასახელებული ნაშრომები სწავლულთა ვიწრო წრისათვის არის საინტერესო და გასაგები. არ არის გამორიცხული ისიც, რომ იურიდიული შინაარსის წიგნები განათლებული ადამიანების თვალსაწიერის მიღმა დარჩეს (იურისტი და ისტორიკოსი არ მყავს მხედველობაში). ნებისმიერი პროფესიის მკითხველს ვერ მოუთხოვთ დაინტერესდეს რომაული სამართლის საკითხებით. მაგრამ სულ სხვა ვითარებაა ლიტერატურულ თხზულებად მიჩნეულ თ. მოშენის „რომის ისტორიასთან“ დაკავშირებით.

მსოფლიო სახელის მქონე მეცნიერს XIX საუკუნემ გენიოსი უწოდა და ყოველგვარი გაზვიადების გარეშე ამ ეპითეტით მოიხსენიებენ დღესაც. დიდი მეცნიერი დიდი მწერალიც იყო და ეს ღვთაებრივი ნიჭი ღირსეულად შეაფასა შვედეთის მეცნიერებათა აკადემიამ, როდესაც იგი ნობელის პრემიის ლაურეატის კვარცხლბეკზე აიყვანა. იმის გამო, რომ „რომის ისტორიას“ მიენიჭა ლიტერატურული პრემია და ეს თხზულება საოცრად პოპულარულია მთელ მსოფლიოში, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია შედარებით ვრცლად შევხვით მასში მხატვრულად ასახულ სინამდვილეს.

„რომის ისტორიის“ შექმნას ცოტა უცნაური ფაქტი უკავშირდება. მისი დაწერა მომზენს აიძულა ეკონომიკურმა მდგომარეობამ. მოხდა უსიამოვნო ფაქტი, 1850 წელს განსხვავებული პოლიტიკური შეხედულებების გამო ახალგაზრდა პროფესორი ლაიფციგის უნივერსიტეტიდან გაათავისუფლეს. ერთი წელი უმუშევარი იყო. სამეცნიერო წრეებში მომზენის ნაშრომებს უკვე იცნობდნენ. დაინტერესება იმდენად დიდი იყო, რომ წინდახედულმა გამომცემლებმა შესთავაზეს დაეწერა რომის ისტორია. თ. მომზენმა წინადადება სიხარულით მიიღო და შეუდგა მუშაობას. დროის მოკლე მონაკვეთში საოცრება მოახდინა და გამოაქვეყნა რომის ისტორიის სამი ტომი (ტ. I, 1854, ტ. II, 1855, ტ. III, 1856). ტომებში შესულია I-V წიგნები. თხზულება ქრონოლოგიურად იწყება უძველესი პერიოდიდან და მთავრდება ტაპსის ბრძოლით (ძვ. წ. 46 წელი). IV ტომი, VI-VII წიგნები, რომის იმპერია, მომზენს არ დაუწერია. 1885 წელს გამოაქვეყნა V ტომი (VIII წიგნი), „პროვინციები ცეზარიდან დიოკლეტიანემდე“.

თ. მომზენის ნაშრომები შესრულებულია დახვეწილი სტილით, მაგრამ ბუნებრივია, რომ ახლავს გარკვეული მეცნიერული სიმძიმეც. „რომის ისტორიაში“ ეს სიმძიმე განელელებულია მხატვრული ფერებით და იმ დონემდეა აყვანილი, რომ ლიტერატურული პრემიის მინიჭების საფუძველი გახდა.

თ. მომზენი, როგორც სიტყვის ოსტატი და მეცნიერული სიზუსტის დაცვის აპოლოგეტი, ისტორიას და ლიტერატურას ერთ სივრცეში ათავსებდა. იგი საინტერესოდ წარმოგვიდგენს ისტორიკოსის დანიშნულებას და მოვალეობას. მომზენის შეხედულებების შესახებ ვრცელი ლიტერატურა არსებობს, რომელთაგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ერნესტ კასირერის მსჯელობა. ე. კასირერი წერს, „თუ გავიაზრებთ კანტის შეხედულებას, რომ ნამდვილი „მეცნიერება“ მხოლოდ ის არის, რომლის „სიცხადეც აპოდიქტიკურია“, მაშინ ისტორია უთუოდ ვერ იქნება მეცნიერება. მაგრამ მნიშვნელობა სრულიად არ აქვს იმას, თუ რას დაგარქმევთ ისტორიას, თუკი ვიცით მისი ზოგადი ხასიათი. თუმცა ისტორია არ არის ზუსტი მეცნიერება, მეცნიერებათა ერთობლიობაში მას უჭირავს თავისი ბუნების შესაფერისი სისტემატური ადგილი. ისტორიაში საქმე არ ეხება გარეგანი საგნების შემეცნებას და არც თვითშემეცნებას. ისეთ გენიალურ ისტორიკოსს, როგორცაა იაკობ

ბურკპარტი, არ ჰქონია პრეტენზია აღეწერა კონსტანტინე დიდის ეპოქა ან იტალიური კულტურის რენესანსი. ბურკპარტი მზად იყო ისტორიისათვის ეწოდებინა „ყველა მეცნიერებათა შორის უარამეცნიერულესი. „რასაც ისტორიულად ვაგებ, ეს არის კრიტიკისა და სპეკულაციის შედეგი“, წერდა ბურკპარტი, „ეს უფრო ფანტაზიის ნაყოფია...“ ისტორია, გახაზავს იგი, „არის პოეზია დიდი მასშტაბით... ის მე წარმომიდგენია უმშვენიერეს მხატვრულ კომპოზიციასაა წყებად“. ამასვე წერს მომზენი, არა მარტო გენიალური მეცნიერი, არამედ სამეცნიერო-კვლევითი საქმის დიდი ორგანიზატორიც... როცა მომზენი ბერლინის უნივერსიტეტის რექტორად აირჩიეს, მან ასე განმარტა თავისი მრწამსი: „ისტორიკოსი, ალბათ, უფრო ხელოვანია, ვინემ მეცნიერი“. თუმცა მომზენი უდიდესი ისტორიკოსია, მას მტკიცედ სჯერა, რომ ისტორია არის ხელოვნება და არა ხელოვნობა, რასაც სხვებს გადაუცემთ, ან თავად შევისწავლით „ადამიანთა და ხალხთა ინდივიდუალობის წვდომა გენიოსის ნიჭია და არა სწავლა-სწავლების ნაყოფი“. ისტორიის მასწავლებელი საბედისწეროდ ცდება, თუ იგი ფიქრობს, რომ სტუდენტისაგან ისევე გამოიყვანს ისტორიკოსს, როგორც გამოჰყავთ ხოლმე კლასიკური ფილოლოგიის ან მათემატიკის სპეციალისტი. ისტორიკოსად იბადებიან და ვერაფერს გვაქცევს ისტორიკოსად, თუ არა ჩვენ თვითონ, ჩვენთვის თავის აღზრდით“.²

ე. კასირერი აგრძელებს მომზენის იდეას, „თუმცა ყოველი დიდი ისტორიული ნაშრომი მხატვრულ ელემენტებს შეიცავს და მეცნიერებასა და ხელოვნებას შორის ზღვარი ხშირად წაშლილია, ეს არ გვაძლევს საფუძველს ვამტკიცოთ, თითქოს ისტორიული თხზულება გამოგონილი ან მეცნიერული ობიექტურობისაგან დაცლილი იყოს. ჭეშმარიტების აგებისას ისტორიკოსის საბოლოო და გადამწყვეტი დამსახურება მაინც მუდამ მისი შემოქმედებით წარმოსახვის ძალას მიეწერება. ეკერმანთან საუბარში გოეთე ჩიოდა, ცოტაა ისეთი ადამიანი, „ვისაც ექნება ფანტაზია სინამდვილის ჭეშმარიტების წვდომისა. უფრო მეტად ადამიანები დაქვებებიან უცნაურ ქვეყნებში, რომლის შესახებაც წარმოდგენა არა აქვთ და სადაც ფრთებს შლის მათი ახირებული ფანტაზია. მეორე მხრივ, არიან ისეთები, რომლებიც მხოლოდ სინამდვილეს ჩასჭიდებიან და ვინაიდან სრულიად მოკლებულნი არიან პოეტურობას, მას მეტისმეტად ვიწრო მოთხოვნებს უყენებენ“.³

თ. მომზენი იმ რანგის მწერალი და ისტორიკოსი იყო, როგორსაც მოითხოვდა გოეთე. სინამდვილისა და ფანტაზიის გაერთიანებით მიაღწია მან მეცნიერებისა და მწერლობის ოლიმპოს. მასში თანაბარი დოზით იყო ისტორიის მკაცრი მკვლევარისა და პოეტური ფანტაზიის მქონე პიროვნების საუკეთესო თვისებები. ღმრთებრივ წყალობას იგი ზოგადი მსჯელობით არ ეკვლავებოდა, ახორციელებდა პრაქტიკულად. ამის საუკეთესო დადასტურებაა „რო-

² ერნესტ კასირერი, რა არის ადამიანი? გერმანულიდან თარგმნა ლ. რამიშვილმა, თბ., 1983, გვ. 315-316.

³ ე. კასირერი, იქვე, გვ. 317.

მის ისტორია“, რომელმაც დიდი ხანია საისტორიო მეცნიერებისა და ლიტერატურის შედევრების სიაში ღირსეული ადგილი დაიმკვიდრა.

თ. მომზენის ისტორიულ-ლიტერატურულ ღირსებებს ქება-დიდებათ მოიხსენიებს მსოფლიოში ცნობილი რუსი ისტორიკოსი მ. როსტოვცევი. მისი სიტყვებით, „რომის ისტორია“ არის არა მარტო დიდი მეცნიერული თხზულება, არამედ უფრო დიდი ლიტერატურული ნაწარმოები. არ არსებობს მსგავსი ნაშრომი, რომელშიც ასე ჰარმონიულად იყოს გაერთიანებული მხატვრული სიტყვის ჭეშმარიტი ოსტატის თხრობა მეცნიერული სინთეზისა და ანალიზის კოლოსალურ ნიჭთან. საეჭვოა მოიძებნოს მსგავსი ისტორიული ნაწარმოები, რომელშიც სრულ მეცნიერულ აღნაგობასთან ამდენი მხატვრული ინდივიდუალობა იქნება შერწყმული.⁴ საერთო აღტაცების გვერდით, ადგილი ჰქონდა გამონაკლისებსაც. რომის ისტორიისა და სამართლის ცნობილმა მკვლევარმა იაკობ ბახოფენმა თ. მომზენის „რომის ისტორიას“ XIX საუკუნის სირცხვილი უწოდა (სინამდვილეში მოხდა პირიქით, დრომ „რომის ისტორია“ XIX საუკუნის სიამაყედ აქცია).

„რომის ისტორია“, როგორც მსოფლიო ლიტერატურის თვალსაჩინო თხზულება დღესაც ინარჩუნებს თავდაპირველ ბრწყინვალეებას. მაგრამ დრომ გაგლენა მოახდინა მის მეორე, არანაკლებ მნიშვნელოვან მხარეზე. მხატვრულად გამოქანდაკებული კოლოსის პირველი წიგნი, მეცნიერული თვალსაზრისით, უკანასკნელი გამოკვლევების შუქზე საკმაოდ გაფერმკრთალდა. მხედველობაში გვაქვს იტალიის უძველესი ისტორიის არქეოლოგიური შესწავლის თანამედროვე დონე. მომზენის თხრობა ემყარებოდა ანტიკურ ისტორიულ-ლიტერატურულ წყაროებს. ამის გამო XIX საუკუნის შუა ხანებში დაწერილ „რომის ისტორიაში“ ვერ აისახებოდა მომდევნო წლების არქეოლოგიური აღმოჩენებით მოწოდებული ინფორმაციები. მომზენის დროს არქეოლოგიის მწიერი მონაცემები, წყაროებში არსებულ შეუსაბამობათა გაკონტროლების საშუალებას არ იძლეოდა და ბუნდოვანი ცნობების მეცნიერულ გაგებას სერიოზულ ბარიერს უქმნიდა. ეს უზუსტობა საკმაოდ ზღუდავს შესაფერისი შეფასების შესაძლებლობას და თხრობის მიმზიდველობა მხოლოდ დიდი მწერლის სიტყვის ძალაზეა დამოკიდებული. ამიტომაც თვლიან, რომ ადრეული პერიოდის შესახებ წარმოდგენილი მსჯელობანი და დასკვნები ვერ პასუხობენ ისტორიული მეცნიერების თანამედროვე დონეს. უარყოფილია, აგრეთვე, ეტრუსკების ენისა და წარმომავლობის მომზენისეული ვერსია. თუმცა ეტრუსკების ენისა და წარმომავლობის საკითხი დღესაც დაუდგენელია და მეცნიერებისათვის კვლავ ამოცანად რჩება. ამდენად მომზენი არქაული პერიოდის რომაული სიძველეების ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში მოქცევას წინასწარ ვერ განსაზღვრავდა და იმ მონაცემებით დაკმაყოფილდა, რაც მეცნიერებას გააჩნდა XIX საუკუ-

⁴ М. Ростовцев, Теодор Моммзен. ВДИ. №1, 2004. გვ. 233.

ნის შუა ხანებში. რომის ისტორია მეფეთა ხანაში დღესაც მრავალი პასუხგაუცემელი კითხვის შემცველია და ვერც გენიალურმა მომზენმა შეძლო ამ ლაბირინთიდან თავდასაღწევად არიადნეს ძაფის პოვნა.

თ. მომზენის შემოქმედებითი აღმაფრენა იწყება მეორე წიგნიდან — „მეფეთა ხელისუფლების დამხობიდან იტალიის გაერთიანებამდე“. წიგნში მხატვრული და მეცნიერული კვლევა დალაგებულია რესპუბლიკური წყობილების დამყარების ეპოქიდან. ხაზგასმულია, რომ აღნიშნულ პერიოდში ჩაყვარა საფუძველი რომაული ადმინისტრაციული სისტემის ფუნდამენტს, რომელმაც გადამწყვეტი როლი შეასრულა მომდევნო საუკუნეების ხმელთაშუა ზღვის ისტორიაში.

თ. მომზენმა, რომის სამართლის სწორუპოვარმა მკვლევარმა, გაანალიზა და ახალი სიცოცხლე შთაბერა გარდასული ეპოქის სახელმწიფო წყობის უნივერსალურ ხასიათს, მაგისტრატურების უფლება-მოსილების განსაზღვრულ ფუნქციებს, როგორც რესპუბლიკური მმართველობის აუცილებელ პირობას. ამომწურავად არის განხილული პატრიციებისა და პლებეების ბრძოლის ეპიზოდები, რაც საბოლოოდ წოდებრივი გათანაბრებით დასრულდა და ჩამოყალიბდა ახალი არისტოკრატია. მეორე წიგნში დასმული საკითხებიდან საყურადღებოა ლაციუმის დაპყრობა და ეტრუსკების ძლიერების დაცემის მიზეზები.

ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში მოხდა, აგრეთვე, მრავალრიცხოვანი იტალიელი ტომებისა და ელინური ქალაქების დაპყრობა. რომი აპენინის ნახევარკუნძულის ერთპიროვნული მპყრობელი გახდა.

თ. მომზენი საოცარი სიღალღით გადმოგვცემს ანტიკური წყაროების კომენტარებს ავტორების მიუთითებლად. გაბმული თხრობა მოვლენების უწყვეტი მდინარების შთაბეჭდილებას ტოვებს. მკითხველის თვალწინ პატარა იტალიური ქალაქიდან გრანდიოზული რომი ამოიზრდება.

მოვლენები „იტალიის გაერთიანებიდან კართაგენისა და ბერძნული სახელმწიფოების დაპყრობამდე“ მოთხრობილია „რომის ისტორიის“ მესამე წიგნში. ამ პერიოდიდან დაიწყო რომის გასვლა საერთაშორისო ასპარეზზე და ძღვევამოსილი ომების წარმოება აფრიკაში, ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე და აზიაში. წიგნი ძირითადად მიძღვნილია პუნიკური ომებისადმი. რომისა და კართაგენის დაპირისპირებამ ხმელთაშუა ზღვის საომარ ოპერაციებში ესპანეთი ჩართო, რომელსაც, კართაგენელი პოლიტიკოსების აზრით, გადამწყვეტი როლი უნდა დაკისრებოდა. კართაგენ-რომის დაპირისპირებამ გამოავლინა მხედართმთავართა საკმაოდ დიდი გუნდი. თ. მომზენი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს მეორე პუნიკური ომის გმირს ჰანიბალს, მიჩნეული ჰყავს იგი ძველი სამყაროს უდიდეს პიროვნებად. აღნიშნავს იმასაც, რომ რომაელებთან ერთად ჰანიბალი დაამარცხა კართაგენის ოლიგარქიამ. კართაგენისა და მისი მთავარსარდლის შეუთანხმე-

ბლობამ განაპირობა ის ტრაგედია, რომელიც განიცადა ხმელთაშუა ზღვის უძლიერესმა სახელმწიფომ. კართაგენში განვითარებულმა მოვლენებმა თ. მომზენს ათქმევინა, რომ ჰანიბალი არშემდგარი ცეზარი იყო.

რომაული ტრიუმფის დაგვირგვინება იყო სელევკიდების აზიური იმპერიის დაჩოქება, მაკედონიის დამარცხება და ელადის „გათავისუფლება“.

წიგნში დიდი ადგილი აქვს დათმობილი იმ უზარზამარ როლს, რომელიც ელინურმა სამყარომ მოახდინა გამარჯვებული რომის კულტურულ ცხოვრებაზე. ბერძნული ენა, ლიტერატურა, ფილოსოფია, ხელოვნება ფართოდ შეიჭრა ბარბაროსულ რომში და პოლიტიკური ძლიერების პარალელურად, ხელი შეუწყო კულტურული ცხოვრების აღმავლობას. „რომის ისტორიის“ მეოთხე წიგნი (II ტომი) დასათაურებულია „პიდნას ბრძოლიდან სულას სიკვდილამდე“ და მსოფლიო სახელმწიფოს წინაშე დასმული პრობლემების განხილვას ეძღვნება (წიგნს ავტორი რეკოლუციის სახელწოდებითაც ასათაურებს).

მეხუთე წიგნში ნაჩვენებია მსოფლიო სახელმწიფოს შექმნის უარყოფითი გავლენა რესპუბლიკური მმართველობის ფორმებზე. თ. მომზენი ჩვეულებრივ სიღრმით განმარტავს, რომ უზარზამარ ტერიტორიაზე გადაჭიმულ სახელმწიფოს ვეღარ აკმაყოფილებდა პატარა იტალიურ ქალაქში შექმნილი მმართველობის სისტემა. ნათელი გახდა რესპუბლიკური მაგისტრატურების უკმარისობა. რომი გახდა ხმელთაშუა ზღვის აუზის არა მარტო პოლიტიკური, არამედ ეკონომიკური ცენტრიც. ძლევამოსილმა ომებმა აპენინის ნახევარკუნძულზე თავი მოუყარა მონათა უზარზამარ მასას. მათმა დასაქმებამ სოფლის მეურნეობაში საფუძველი გამოაცალა იტალიის წვრილ გლეხურ მეურნეობას, რამაც განადგურების პირას მიიყვანა თავისუფალი მოსახლეობის დიდი ნაწილი. ამ ფაქტმა სერიოზული დარტყმა მიიყვანა რომის არმიის ბრძოლისუნარიანობას, რადგან არმიის შემავსებელი თავისუფალი გლეხობა ცენზორული სიებიდან ამოიღეს. დღის წესრიგში დადგა ახალი გზების ძიება. ეს იყო ეპოქა, როდესაც სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოვიდნენ ძმები გრაკხუსები და ქვეყნის ძლიერების განსამტკიცებლად ფართო მასშტაბის რეფორმისტული პროგრამა წარმოადგინეს. რომში დაიწყო სისხლიანი დაპირისპირების საუკუნოვანი პერიოდი, რომელსაც ანტიკურმა ავტორებმა სამოქალაქო ომების ეპოქა უწოდეს.

თხზულების ამ მონაკვეთში განხილული და შეფასებულია რომაელი პოლიტიკოსები, რომლებმაც არსებითი როლი შეასრულეს რესპუბლიკური მმართველობიდან იმპერიულ სისტემაზე გადასვლაში. მომზენი უახლოვდება რომის ისტორიის იდეალურ ფიგურას — იულიუს ცეზარს და გაბედულად ასახელებს მის წინამორბედებს სამოქალაქო ომების ადრეული პერიოდიდან. განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას გრაკხუსებსა და კვინტუს სერტორიუსზე. მაგრამ სრულიად მოულოდნელად უარყოფითად წარმოადგენს კო-

რნელიუს სულას პიროვნებას, რომლის დიქტატურაც მისთვის მიუღებელია, მის საპირისპიროდ დითირამბებს უძღვნის ცეზარის დიქტატურას.

„რომის ისტორიის“ მეხუთე წიგნი (III ტომი) „სულას სიკვდილიდან ტაპსის ბრძოლამდე“ მიძღვნილია გაიუს იულიუს ცეზარის მოღვაწეობისადმი. თ. მომზენის მტკიცებით, ცეზარის ღონის პიროვნება, არა მარტო რომის, არამედ მსოფლიო ისტორიაშიც არ მოიძებნება. სახელოვან სარდალ პომპეუსთან დაკავშირებით წერს, რომ ცეზარის გენიასთან შედარებით, გნეუს პომპეუსიც კი რიგით ოფიცრად გამიყურება.

„რომის ისტორიის“ ვრცელ ეპოქაში თ. მომზენის მხატვრული სამკაულები ყველაზე უხვად იულიუს ცეზარის, როგორც მსოფლიოს უდიდესი პოლიტიკური მოღვაწის, ზეადამიანურ ღირსებათა წარმოსაჩენად გადმოიღვარა. ცეზარის პიროვნების იდეალიზაციას ბერძნულ-რომაული მწერლობაც დიდ ყურადღებას უთმობდა, მაგრამ მომზენის გენიამ იგი სხვა სიმაღლის კვარცხლბეკზე აიყვანა და ძველი სამყაროს პოლიტიკური ცხოვრების სათავეში დააყენა. მკითხველის წინაშე დგას ეპოქის მთავარი ფიგურა და მის წინააღმდეგ ამხედრებული არისტოკრატიის წარმომადგენლები რესპუბლიკის დამცველების ამბიციებით. მომზენი მოდერნიზაციის მაგალითებსაც ხშირად მიუთითებდა, იგი ბევრ მსგავსებას ხედავდა რომაულ და ახალი პერიოდის პოლიტიკურ მოღვაწეთა ქმედებებსა და ისტორიულ მოვლენებს შორის. თ. მომზენს ისტორიული პროცესის წარმართველად მიჩნეული ჰყავდა ისტორიული პიროვნება. მისი აზრით, რესპუბლიკური წყობილების კანონზომიერი განვითარება მდგომარეობდა მმართველობის ფორმების სრულყოფაში. მას მმართველობის იდეალურ ფორმად წარმოდგენილი ჰქონდა დემოკრატიული მონარქია, რის დამყარებასაც ცდილობდა ცეზარი, მაგრამ ოლიგარქიამ ჩანაფიქრის განხორციელების საშუალება არ მისცა.

ცეზარის მიერ, რომელიც იყო მხედართმთავარი, რეფორმატორი, უამრავ სიახლეთა დამნერგავი, — დროის მოკლე მონაკვეთში გატარებულ უმნიშვნელოვანეს სახელმწიფოებრივ ღონისძიებათა სიმრავლე, მომზენის თანახმად, მეტყველებს ამ გენიალური პიროვნების ღირსებებზე. „რომის ისტორიის“ მესამე ტომი მთავრდება ტაპსის ბრძოლით (ძვ. წ. 46 წელი). მეოთხე ტომი (VI-VII წიგნები), რომის იმპერიის ისტორია თ. მომზენს არ დაუწერია. იმის თაობაზე, თუ რატომ არ დაწერა, მეხუთე ტომის წინასიტყვაობაში განმარტება თვითონვე გააკეთა: „რესპუბლიკელების ბრძოლა ცეზარის დამყარებული მონარქიის წინააღმდეგ... ისე კარგად არის აღწერილი ანტიკურ წყაროებში, რომ ამ პროცესის ყოველგვარი ახალი გადმოცემა, ძირითადად მისი განმეორებითი თხრობა იქნებოდა“. თუმცა იქვე აღნიშნავს, რომ ბევრი საკითხი რომის იმპერიის ცალკეულ ეტაპებზე საკმაოდ ბურუსითაა მოცული და გაშუქებას საჭიროებს.

„რომის ისტორიის“ მესამე ტომის გამოცემიდან ოცდაათი წლის შემ-

დგე თ. მომზენმა (1885 წელს) მეხუთე ტომი (VIII წიგნი) „პროვინციები ცეზარიდან დიოკლეტიანემდე“ გამოაქვეყნა.

ცეზარიდან დიოკლეტიანემდე რომის იმპერია მოიცავდა ცივილიზებული მსოფლიოს უმეტეს ნაწილს. ამ რეალობის გათვალისწინებით მეხუთე ტომი მსოფლიო ისტორიას წარმოადგენს. „პროვინციები“ წინა ტომებისაგან განსხვავდება. I-V წიგნებს არ ახლავს გამოყენებული წყაროების განხილვა და სამეცნიერო ლიტერატურის მითითება. VIII წიგნი მკაცრი სამეცნიერო წესების დაცვითაა შესრულებული, დიდი ადგილიც აქვს დათმობილი ანტიკური ავტორების თხზულებათა კრიტიკულ განხილვას, მითითებულია XIX საუკუნის მკვლევართა ყველა მნიშვნელოვანი ნაშრომი. რომის იმპერიის პროვინციები ორ კატეგორიად არის განხილული. ცალკე დგას საბერძნეთი და ელინისტური აღმოსავლეთი, რომლის კულტურული დონე დამპყრობელზე მაღალი იყო. არ არსებობდა სახელმწიფოებრიობა და იმპერიული ხელისუფლების გაძლიერებამ, აღმოსავლეთის არაბერძნულ პროვინციებში გააძლიერა ელინიზაციის პროცესი. სულ სხვა სიტუაციას ჰქონდა ადგილი დასავლეთ ვეროპაში. თ. მომზენი გარკვევით აღნიშნავს, რომ დასავლეთ ვეროპაში რომაელთა შეჭრის პერიოდში ადგილობრივი ტომები იმყოფებოდნენ ბარბაროსულ სტადიაზე და რომის ადმინისტრაციული სისტემის დამყარებამ ხელი შეუწყო გვიროვნული ჩამორჩენილობის დაძლევას. ერთიან სახელმწიფო სისტემაში მოქცევამ შეზღუდა დაპირისპირებანი ტომთა შორის, გზა გაუხსნა კულტურის გავრცელებას და დააჩქარა რომანიზაცია.

თ. მომზენის VIII წიგნის მიმართ პირველი წიგნის ანალოგიური პრეტენზიები არსებობს. ამ შემთხვევაშიც, ბუნებრივია, XIX საუკუნის დონე ჩანს. უკმარისობა გამოწვეულია იმით, რომ მომდევნო 150 წლის მანძილზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალები, ბუნებრივია, წიგნში ვერ მოხვდებოდა. წიგნის გამოქვეყნების შემდეგ მეცნიერებისათვის მისაწვდომი გახდა ურიცხვი ძეგლი, ეპიგრაფიკული დოკუმენტი და, რაც მთავარია, პაპირუსები. მომზენს არარსებულის გათვალისწინება არ შეეძლო.

თ. მომზენის მეხუთე ტომით დასაბამი დაედო რომის პროვინციების მეცნიერულ კვლევას, რაც დიდი წარმატებით მიმდინარეობს დღესაც. V ტომი შედგება 13 თავისაგან. თითოეული თავი წარმოადგენს დამოუკიდებელ მონოგრაფიას. საფუძვლიანადაა განხილული პროვინციების ეკონომიკური და კულტურული მდგომარეობა. დამაჯერებელია მსჯელობა რომაული ადმინისტრაციული სისტემის შუქ-ჩრდილებზე. ხაზგასმულია ჩრდილოეთ აფრიკის, ესპანეთის, გალიის, ბრიტანეთის რომანიზაციის მნიშვნელობა. თ. მომზენს გერმანიის შესახებ წარმოდგენილი აქვს ორი მოდელი. მისი აზრით, არსებობდა რომაული გერმანია და თავისუფალი გერმანია. მისი მტკიცებით, გერმანელი ტომების ნაწილმა განიცადა რო-

მანიზაცია, მაგრამ ეს პროცესი უცხო იყო თავისუფალი გერმანიისათვის. გავრცელებულ შეხედულებას იმპერიის ბარბარიზაციაზე მომზენი ცვლის უფრო ზუსტი შინაარსით და უწოდებს გერმანიზაციას. რეალურად თუ ვიმსჯელებთ, გერმანელმა ტომებმა დაიპყრეს არა მარტო დასავლეთ რომის იმპერია, არამედ მთელი რომანიზებული ევროპა.

რომაული დაპყრობების აპოლოგეტი თ. მომზენი, განსაკუთრებული სისრულით მოგვითხრობს გერმანელი ტომების ხანგრძლივი ბრძოლების ამსახველ ფაქტებს. ხაზგასმით აღნიშნავს ხერუსკების ბელადის არმინიუსის გმირობას.

„პროვინციებში“ განსხვავებული სიმაღლე უჭირავს საბერძნეთს, როგორც ევროპული ცივილიზაციის აკვანს. მომზენი მიუთითებს რომაელთა მოკრძალებასზე ელინური კულტურის მიმართ. საგულისხმოა იმის აღნიშვნაც, რომ ძვ. წ. II საუკუნიდან რომში განათლების საზომად ითვლებოდა ბერძნული ენისა და ლიტერატურის ცოდნა. ლათინურთან ერთად ბერძნული წარმოადგენდა რომაული არისტოკრატის საურთიერთობო ენას. ბერძნული სავალდებულო იყო რომაელებისათვის. მომზენს განმარტებული აქვს ისიც, რომ იმპერიის ხანაში ლათინურის მიმართ ბერძნები დაინტერესებას არ იჩენდნენ, მაგრამ ეს მათ თავიანთ საქმიანობაში ხელს არ უშლიდა. მომზენს განმარტებული აქვს ისიც, რომ იმპერიის ხანაში ბერძნები განსაკუთრებული სტატუსით სარგებლობდნენ, თანამდებობის დაკავებისას არ იზღუდებოდნენ. ამ მხრივ მათ რომანიზებული გალებიც ვერ შეედრებოდნენ.

V ტომში განხილული პროვინციები რომაულ ადმინისტრაციულ სისტემაში მოქცეული ქვეყნები იყვნენ. ატლანტის ოკეანიდან სპარსეთის ყურემდე გაერთიანებულ აფრიკა-ევრაზიას რომაული მახვილი განაგებდა. პროცესი იყო დასრულებული და ცალკეულ ხალხთა ეროვნული თვითშეგნება — გატეხილი. საფრთხეს ქმნიდნენ ჩრდილოეთიდან ბარბაროსები (გერმანელები), ხოლო აღმოსავლეთიდან პართები — სპარსელები.

რომის პროვინციებიდან განსხვავებული კუთხით მიდგომას მოითხოვდა წიგნის IX თავი, „საზღვარი ევფრატზე და პართიელები“.⁵ რომსა და პართიას შორის საომარი მოქმედებანი საუკუნეების განმავლობაში მიმდინარეობდა. ორივე მხარე ესწრაფოდა აზიაზე ბატონობას. პართია, ხოლო 26 წლიდან სპარსეთის სასანიდური დინასტია უქმნიდა ძირითად ბარიერს აღმოსავლეთის მიმართულებით რომის მსოფლიო იმპერიას. განსაკუთრებით გამწვავდა მდგომარეობა სასანიდების აღზევების შემდეგ. მათ თავი აქემენიდების მემკვიდრეებად, ხოლო რომაელები დამპყრობლებად გამოაცხადეს. სასანიდების ბატონობის პირველ წლებში რომის ლე-

⁵ თ. მომზენის „რომის ისტორიის“ V ტომიდან ქართულად თარგმნილია VIII-IX თავები, „საზღვარი ევფრატზე და პართიელები“. 2011, გამომცემლობა ინტელექტი. გამოიცა ნობელის პრემიის ლაურეატების სერიით, პროექტის ავტორი კახმე კუდავა, ქართულად თარგმნა გოდერძი რუხაძემ, სამეცნიერო რედაქტორი გრანი ქავთარია.

გიონებმა სერიოზული უკანდახევა განიცადეს. თ. მომზენი ჩვეული სიღრმით განიხილავს მუდმივი ფრონტის ხაზს. ფაქტია, რომ დაპირისპირებაში განხეთქილების ვაშლის როლს მესოპოტამია ასრულებდა (ბრძოლები მესოპოტამიისათვის არ შეწყვეტილა რომის იმპერიის გაყოფის შემდეგაც და არაბთა გამოჩენამდე გაგრძელდა).

„საზღვარი ვეფრატზე და პართიელები“ საყურადღებოა იმ მხრივაც, რომ სიტუაციის გამწვავებისას ხშირად ხდებოდა სპარსული და რომაული გავლენის პერიფერიებში მცხოვრები ხალხების ჩართვაც. ძველი საქართველოც, როგორც სუპერსახელმწიფოთა ზოლის სიანლოვეს არსებული ქვეყანა, ვერ შეძლებდა დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ომში განზე დგომას. თ. მომზენს კორნელიუს ტაციტუსის „ანალებში“ დაცული ცნობები იბერიის შესახებ უკომენტაროდ გადააქვს და რომაელი ისტორიკოსის ინფორმაციას სრულ ნდობას უცხადებს. ტაციტუსის გადმოცემით, იბერიის სამეფო კარი ინტრიგების ჩვეულებრივ ასპარეზს წარმოადენდა, გაბატონებული იყო დაუნდობლობა და ზურგში მახვილის ჩაცემა. სამეფო ოჯახის ყველა წევრს საკუთარი მზაკერული გეგმა ამოძრავებდა. იბერიის მეფის ფარსმანის ბოროტებამ და რომის ხელისუფლების წარმომადგენელთა ანგარებამ დააჩქარა სომხეთის გადასვლა პართიის ხელში.

ძველ საქართველოს რომის ადმინისტრაციული პოლიტიკა არასდროს შეჩება, მაგრამ გავლენისაგან თავს ვერასდროს იცავდა და მუდმივად იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკის მხარდამჭერი იყო (კოლხეთი და იბერია ფიგურირებენ „რომის ისტორიის“ III ტომში შედარებით ვრცლად, პომპეუსის ლაშქრობის ამსახველ მოვლენებთან დაკავშირებით).

თ. მომზენის V ტომი ლიტერატურულად ისეთივე ამაღლებული სტილითაა დაწერილი, როგორც I-III ტომები. ამდენად, ნობელის პრემიის მინიჭება იმ საყოველთაო რეზონანსის დადასტურება იყო, რომლითაც სარგებლობდა იგი ვეროპული მეცნიერებისა და ლიტერატურის დამფასებელთა შორის. შვედეთის აკადემიის გადაწყვეტილებამ მრავალმხრივი სწავლულის დიდ ავტორიტეტს დიდი მწერლის სახელიც მიუმატა.

თ. მომზენის შრომისმოყვარეობა და ნაღვალწი ლეგენდას ჰგავს, მაგრამ თვითონ საკუთარი შემოქმედების შესახებ საკმაოდ მოკრძალებული აზრი ჰქონდა. ამ თავმდაბლობაზე მეტყველებს 1899 წლის 2 სექტემბერს შედგენილი ანდერძი, რომელშიც ვკითხულობთ, „ვთხოვ ჩემს მახლობლებს, ჩემი სიკვდილის შემდეგ,⁶ რამდენადაც ეს შესაძლებელი იქნება, შეეწინააღმდეგონ ჩემი ვრცელი ბიოგრაფიის პუბლიკაციას და არ წარმოადგინონ ამ მიზნით არავითარი დოკუმენტი. მე ჩემს ცხოვრებაში, გარეგნული წარმატების მიუხედავად, არ მიმიღწევია იმისათვის, რისთვისაც უნდა

⁶ თ. მომზენს 1903 წლის იანვარში საკუთარ ბიბლიოთეკაში მუშაობისას ანთებული სანთლიდან გრძელ ჭადარა თმაზე მოედო ცეცხლის ალი. მიღებული დამწვრობისაგან განკურნება შეუძლებელი გახდა და იმავე წლის I ნოემბერს გარდაიცვალა 86 წლის ასაკში.

მიმედწია. გარემოებამ მომახვედრა ისტორიკოსებსა და ფილოლოგებს შორის, თუმცა ჩემი მომზადება და გონებრივი მონაცემები არასაკმარისი იყო ამ ორი დისციპლინისათვის. მთელი ცხოვრების მანძილზე არ მტოვებდა მძიმე განცდა ჩემი ნაშრომების შესახებ, რომელიც წარმოდგენილია დიდად, ვიდრე სინამდვილეში არის და ჩემს ბიოგრაფიაში ეს არ უნდა დაიმალოს... მე არასდროს მქონია პოლიტიკური გაგენა და მდგომარეობა და არც ვცდილობდა ამას, მაგრამ სულის სიღრმეში ვფიქრობ, რაც მაქვს საუკეთესოა. მე ყოველთვის ვიყავი animal politicum და ვცდილობდი ყოფილიყავი მოქალაქე“.

ანდერძში არის კატეგორიული მოთხოვნა, რომ დოკუმენტური მასალები ფართო საზოგადოებისათვის ხელმისაწვდომი გამხდარიყო მისი გარდაცვალებიდან 30 წლის შემდეგ.⁷

თ. მომზენი მუდმივად შრომის პროცესში იმყოფებოდა.⁸ მშობლიური ენის გარდა სრულყოფილად ფლობდა ინგლისურს, ფრანგულს, იტალიურს. სამეცნიერო ენად ძირითადად იყენებდა ლათინურს. მის ლექციებს უამრავი მსმენელი ესწრებოდა (ინგლისელები, ფრანგები, იტალიელები, რუსები და სხვ.). არჩეული იყო მრავალი ქვეყნის მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრად. აღნიშნავენ იმასაც, რომ სიტყვის დიდოსტატის ლექციები გარეგნული ბრწყინვალეობით არ გამოირჩეოდა, და რომ მისი ნაწერი შეუდარებლად მაღლა იდგა აუდიტორიაში წარმოთქმულ სიტყვაზე.

თ. მომზენის შემოქმედება, ისტორიული, იურიდიული და ფილოლოგიური გამოკვლევები, მის მიერ მიღწეული დონე, დღესაც გადაულახავ სიმადლეს წარმოადგენს. „რომის ისტორია“ კი, როგორც ლიტერატურული თხზულება, ისტორიის მხატვრულად გადმოცემის კლასიკურ ნიმუშად ითვლება.

⁷ ანდერძის მოთხოვნა შესრულდა. ოცდაათწლიანი ვადა გავიდა 1933 წელს. 1934 წელს ბერლინის აკადემიამ მომზენის არქივის მასალები მისაწვდომი გახადა და დაიწყო მათი დამუშავება. ხანგრძლივი კვლევა-ძიების შედეგები გამოქვეყნდა ოთხ ტომად. L. Wickert. Teodor Mommsen: Eine Biographie, Bd.I-IV. Frankfurt am Main, 1959-1960.

⁸ თ. მომზენის ქალიშვილის ადელაიდას მოგონების თანახმად, როდესაც მეცნიერი რომელიმე თხზულებას დაამთავრებდა, ვიდრე ახალ თემაზე მუშაობას შეუდგებოდა, ღებრესიაში ვარდებოდა. მაგრამ ამ დროსაც იგი უწიგნოდ წარმოუდგენელი იყო. კითხულობდა რომანებს გერმანულ, ინგლისურ, ფრანგულ და იტალიურ ენებზე.